

החומות המקיפות את הר ציון

יחיאל זלינגר
רשות העתיקות

איור 2. מבט אווירי מדרום על שטח החפירה והר ציון

המבוססת על זיהוי ותיארוך החרסים, הייתה עדיין בראשיתה ולכן החופרים ייחסו חשיבות רבה לצורת סיתות האבנים, גישה הבאה לידי ביטוי בשרטוטים המדויקים של קטעי קירות בהם ניתן להבחין בכל אבן ואבן, בגובהה ובאופי הסיתות עליה. הערכתנו לאיכות הקפדנית של הפרסום הסופי ובעיקר של השרטוטים גוברת, כאשר קוראים על הקשיים הטכניים הרבים שעמדו בפניהם ומתברר כי השרטוטים והמדידות נעשו מתחת לפני האדמה בעזרת מקלות מגזזים מעלי עשן וללא פנסים חשמליים וציוד מדידה מודרני. תוכניותיהם כה מדויקות, עד שלאחר מספר שבועות חפירה, כשהסתבר עד כמה איכותית עבודתם, יכולנו להיעזר בה לתכנון המשך עבודתנו.

במהלך חפירתנו איתרנו את תוואי המנהרה, הצמודה לצידה הדרומי של החומה, אותה חפרו פועלי בליס ודיקי (איור 3). המנהרה, שרוחבה כ-1.20 מ' וגובהה כגובה החומה, יצרה הפרעה שניתקה את החומה משרידי השפכים הקדומים הניגשים אליה. בתוך המנהרה מצאנו שרידים מלפני 110 שנים בהם בקבוקי בירה ויין, סוליית נעל של אחד הפועלים וכן מעט לוחות מתכת שהיו שרידי הקרוי המקורי של המנהרה (איור 4).

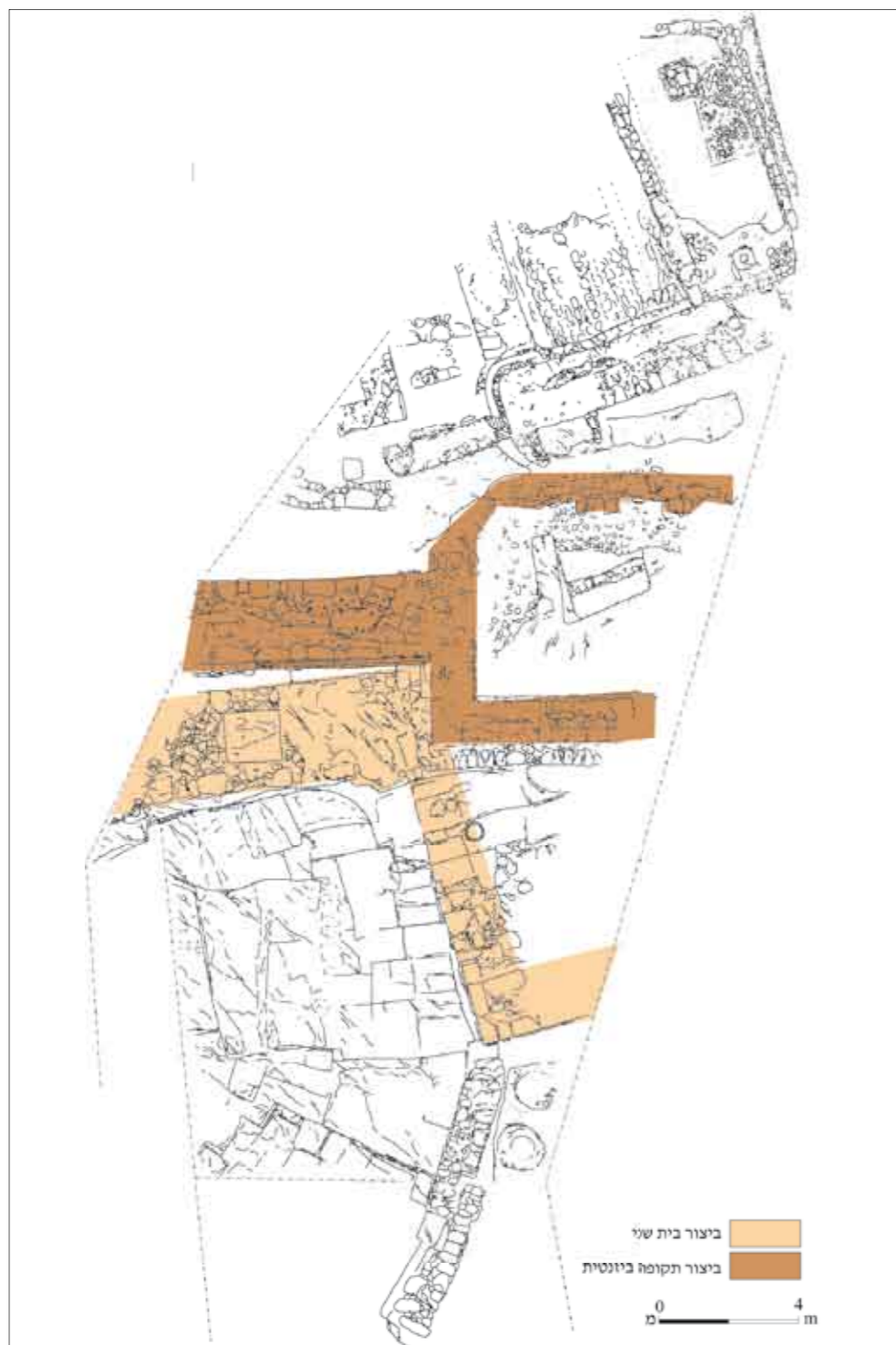

איור 3. מנהרת הבדיקה של בליס ודיקי בסמוך לחומה הביזנטית

איור 4. הממצא מתוך מנהרת הבדיקה של בליס ודיקי

בדורות שלאחר פרסום הדו"ח הסופי של חפירתם הנרחבת של בליס ודיקי בוצעו בעיקר בדיקות נקודתיות לאורך התוואי אותו הם שרטטו. המילטון ביצע ב-1933 חפירת בדיקה בחצר בית הספר של הבישוף גובאט (המילטון 1935: 141-143) וקניון חפירה בשנות השישים שער מהתקופה הביזנטית מדרום לבריכת השילוח (קניון 1974: 268-270). ניתוח חשוב ומפורט של המקורות

איור 5. תוכנית כללית של שטח החפירות במורדות הר ציון.

ההיסטוריים והממצאים הארכיאולוגיים, שעלו בחפירות קודמות, ביצע צפריר בעבודת הדוקטורט שלו (צפריר 1975: 205-220) ולאחרונה בספר העוסק בירושלים בתקופה הביזנטית (צפריר 1999: 285-295). ההבחנות שעשה צפריר התבססו על המתודות הארכיאולוגיות המודרניות, שעמדו לרשותו, אך גם הן הוגבלו לממצא שתועד בחפירה הראשונית שנעשתה כמאה שנים קודם לכן.

שער N, שזוהה על ידי בליס ודיקי כ'שער האיסיים', נבדק מחדש בין השנים 1979-1986 והובחנו בו שלושה שלבים (פיקסנר חן ומרגלית 1989, פיקסנר 1989), אך על מסקנות החופרים נמתחה ביקורת רבה. קטע נוסף של החומה, בסמוך לפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית, התגלה עוד בחפירותיו של וורן ב-1869 (וורן 1884: 295-302) ונחשף מחדש על ידי קניון (קניון 1974: 270) ולאחר מכן גם על ידי מזר (מזר 2007). לאחרונה עסקה וקסלר-בדולח בתיארוך שלבי בניית החומה הביזנטית על סמך ניתוח סוגי הסיתות של האבנים, מסקנות המחקרים הקודמים ועל פי ממצאי חפירותיה בסמוך לחומת העיר (וקסלר-בדולח 2003). במאמר סיכום היא מציעה להקדים את תאריך בניית החומה לתחילת המאה החמישית לימי הקיסרית אוודוקסיה (וקסלר-בדולח 2006-2007).

החומה מהתקופה הביזנטית

תיאור החפירה

האלמנט הארכיטקטוני המרכזי הוא מערכת ביצורי העיר מהתקופה הביזנטית העומדת עדיין לגובה של כ-2.80 מ' ורוחבה כ-2.50 מ' (איור 5). בגבול המערבי של החפירה נחשף קטע חומה באורך שישה מ' הניגש אל מגדל הבולט מתוואי החומה (מגדל III במפת בליס ודיקי).

הביצור הושתת על סלע-האם, במקום בו הוא היה חשוף, אך לרוב הוא מבוסס על מילויים קדומים המכילים חרסים בעיקר מתקופת הבית השני.

החומה נבנתה משני פנים של אבנים גדולות מסותתות היטב וביניהן מילוי אבנים קטנות ובינוניות המלוכדות יחדיו במלט קל (דָּבָשׁ). בסיסה פולס בשכבת אבני גוויל בגובה 0.20 מ' המונחות על סלע-האם וגובהה חמישה נדבכים: שניים מהם היוו את נדבכי היסוד (Plinth Course) ושלושה מהווים את שרידי החומה. שני נדבכי היסוד התחתונים בפן החיצוני של החומה בנויים אבנים קטנות יחסית, חלקן בעלות סיתות שוליים עם זיז מרכזי בולט. סיתות זה אופייני לתקופה החשמונאית ונראה כי הן נלקחו ממבנים קדומים ולא סותתו על ידי הבנאים הביזנטיים. הנדבך העליון בין שני נדבכי היסוד נסוג 0.10 מ' פנימה מקו פני החומה בדומה לממצא במקומות נוספים בירושלים, בהם נחפרו שרידיה מהתקופה הביזנטית.

מעל לנדבכי היסוד נבנתה החומה מאבנים עם סיתות מוחלק בכל פניהן החיצוניים, שיוצרו וסותתו במיוחד לבניית החומות, אם כי ניתן להבחין במעט מקרים בשימוש משני באבנים עם סיתות שוליים, שלוקטו ממבנים קדומים. הנדבך התחתון, בדומה לנדבך היסוד תחתיו, נסוג אף הוא 0.10 מ' מקו פני החומה אך בשונה ממנו הוא בנוי מאבנים מסותתות ומוחלקות היטב. הנדבך השני והשלישי בחומה נסוגים כל אחד 0.03 מ' מקו החומה וגובהם הממוצע 0.45-0.55 מ' (איור

הקיר הדרומי של המגדל (W 2006), הפונה אל מחוץ לעיר, שרד לגובה מקסימאלי של 2.50 מ' ובנוי מחמישה נדבכי אבנים מסותתות היטב בגובה אחיד של כחצי מטר. יסודותיו הושתתו על שכבת אבני גוויל קטנות המפלסת מדרגת סלע בגובה 1.70 מ', שהייתה במקור חלק ממחצבה קדומה. בשונה משיטת הבניה בחומה, למגדל אין נדבכי יסוד צרים (Plinth Course) ובפן החיצוני שלו אין נסיגה כלפי פנים מקו החומה כמקובל בקטעים נוספים, שנחשפו ממנה בעבר במקומות אחרים בעיר (איור 6א, איור 6ב). להבנתנו ההבדל בשיטת הבנייה בין החומה והמגדל, נובע מכך שהחומה נבנתה על מילויים לא יציבים ואילו המגדל נבנה על שרידי מחצבה קדומה, שהיוותה משטח ישר ויציב.

תחת המילוי המכוון, בתוך בסיס המגדל מהתקופה הביזנטית, גילינו בור מים חצוב בסלע עם שרידי קמרון בנוי. המילוי, שסתם את חלקו העליון של הבור, הכיל בעיקר חרסים מהתקופה הביזנטית, אך עם ההעמקה בו החלנו למצוא רק חרסים מהתקופה ההרודיאנית ועליהם צימדה קשה המעידה כי הם שהו במים עומדים. הממצא הקראמי והנומיסמאטי יחד עם הסטרטיגרפיה של הבנייה מובילים למסקנה כי הבור שימש מאגר מים בתוך העיר המבוצרת החל מהתקופה החשמונאית ועד לתקופה ההרודיאנית. בעת חורבן העיר, בשנת 70 לספירה, הוא יצא מכלל שימוש ועם בניית החומה על ידי בוני החומה הביזנטית באמצע המאה החמישית לספירה הוא כוסה סופית על מנת שלא יפריע לבניית המגדל.

המקורות ההיסטוריים

על אף הקשיים שעמדו בפני בליס ודיקי הם הוציאו מתחת ידם תוכניות מפורטות וחתכים ברורים של שתי מערכות ביצור, הבנויות האחת על גבי השנייה, אותן הם תארכו כמעט ואך ורק על פי מקורות היסטוריים. על פי הצעתם הביצור המאוחר (העליון) נבנה על ידי הקיסרית אוודוקיה, אשתו של תיאודוסיוס השני, אשר נפרדה מבעלה ועברה להתגורר בירושלים באמצע המאה החמישית. עדויות לפעילותה בירושלים נותרו בעיקר בתיאורי עולי רגל שביקרו בעיר במהלך המאות החמישית והשישית.

אוכריוס, בישוף העיר ליון שבצרפת, מספר במחצית הראשונה של המאה החמישית על הכללת הר ציון, שהיה פעם מחוץ לעיר, בתוך חומות ירושלים. תיאורו קצר וכולל, וניכר שנעשה בידי מלומד המכיר את העיר על פי הכתובים ועל פי חקירותיו, מבלי שביקר בה בעצמו: "מקומה של העיר כמעט עגול הוא, ומוקף חומות לא קטנות, הכוללות עתה בתוכן גם את הר ציון שלפנים היה בשכנות. שוכן הוא מדרום לעיר ומתנשא מעליה כעין מצודה" (לימור 1998: 159). מדבריו עולה כי הר ציון היה בעבר מחוץ לחומות וכעת הוא בתוכן. אמנם הוא אינו מזכיר במפורש את שמה של אוודוקיה, אבל תאריך חיבורו, אמצע המאה החמישית, מעיד שהדבר היה בימיה.

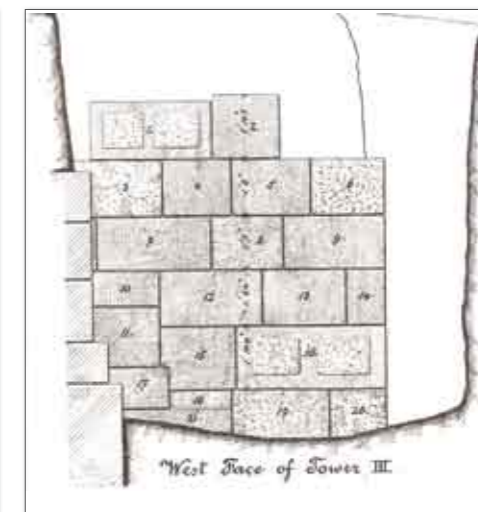
על ידיעה זו חוזר גם הנוסע מפלקנטיה, במחצית השנייה של המאה השישית, אך הוא מייחס בטעות את בניית החומה המקיפה את השילוח לקיסרית בשם אודוקסיה (Eudoxia), שהייתה אשתו של הקיסר ארקדיוס, כארבעים שנה קודם לימי אוודוקיה (גייר 1965: 127-153). חוסר היכרות עם הפרטים בולט בגרסא אחרת בה הוא מציג את אודוקסיה כאשתו של יוסטיניאנוס.

צפריד טוען כי "דווקא חוסר הביקורתיות וחוסר ההתמצאות של המחבר מעידים על האוטנטיות

גא איור 6ד) ממזרח לחומה נבנה מגדל, הבולט הן לתוך העיר והן כלפי חוץ², אולם בגלל בעיות בטיחות חפרנו רק את חלקו המערבי. המגדל נבנה כתיבה סגורה ובסיסו מולא במילוי מכוון של אבנים ועפר. הקיר הצפוני של המגדל (W 2002), הבנוי בצד הפונה אל תוך העיר, מהווה קיר תמך הבנוי מארבעה נדבכי אבני גוויל גדולות בגובה כולל של 2.80 מ'. בכל שורת אבנים בקיר שולבו אבני-בניה בניצב לקיר, ששימשו כמעין עוגנים לתוך המילוי הפנימי. האבנים חודרות כ- 0.60 מ' לתוך המילוי ומקטינות את הלחץ התמידי הפועל על המגדל מהמדרון. קיר זה לא היה גלוי מעולם וכל תפקידו הוא רק לצרכים הנדסיים ולכן הוא לא נבנה מאבנים מסותתות המוכרות מבניית שאר חלקי החומה.

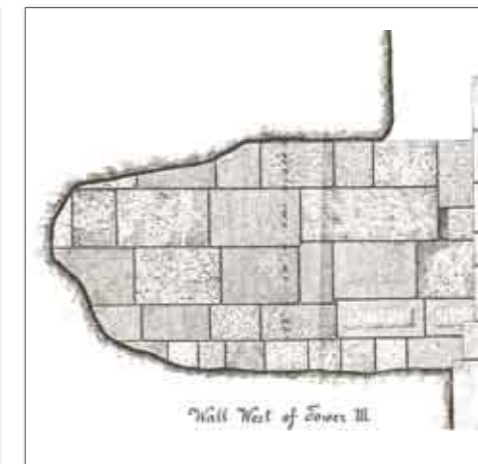
איור 6ב. הדופן המערבי של המגדל מהתקופה הביזנטית לאחר חפירתו

איור 6א. הדופן המערבי של המגדל מהתקופה הביזנטית בציורו של א' דיקי

איור 6ד. החומה ממערב למגדל לאחר חפירתה

איור 6ג. החומה ממערב למגדל בציורו של א' דיקי

2. המגדל (מספר 3 על פי סימונם של בליס ודיקי) שורטט בתוכניתם כבולט רק כלפי חוץ החומה, כיוון שמנהרתם הייתה רק בפן החיצוני של החומה והם לא חפרו את הפן הפונה לתוך העיר. מכאן ניתן ללמוד כי לפחות בחלק מהמקרים מפתם מבוססת על השערות ולא על עובדות המבוססות על מדידה בשטח.

איור 7. מבט כללי על החפירה- מדרום מערב

שורת המסד הראשונה. הקיר, ממנו שרדו שישה נדבכים, כל אחד מהם בגובה של 0.55 מ', נבנה בבניה יבשה וללא חומר מילוט בין הנדבכים (איור 8). הקיר היווה מסגרת מוצקה ברוחב 0.80 מ', שתחמה את המילוי בתשתית הפנימית של המגדל. שני הנדבכים התחתונים שלו נבנו מאבני גזית מהוקצעות עם סיתות עדין במרכז פני האבן ואילו שאר הנדבכים מעליהם נבנו מאבני גזית מסותתות בשוליים ועם זיז גס במרכזן. בליס ודיקי הבחינו אף הם בסגנונות הבנייה השונים ולכן הציעו לראות בהם שלבי בנייה ושיפוץ במהלך השימוש במגדל בתקופת הבית השני. אין ביכולתנו להאיר נקודה זו, כיוון שהרצפה שממערב למגדל נחתכה על ידי תעלת בליס ודיקי, אולם לדעתנו

איור 8. הפן המערבי של המגדל מימי הבית השני - מבט מזרחה (מימין - תעלת בליס ודיקי הצמודה למגדל)

מדובר בנדבכי יסוד, שכלל לא נראו על פני השטח. על פי גובה השתמרות הרצפה נראה כי היא כיסתה את שני הנדבכים הללו ואילו כל הקיר שעמד חשוף, מעל פני השטח, נבנה בשיטה השכיחה בתקופה החשמונאית עם אבני גזית בעלות זיז בולט ובבניית ראש ופתח המתחלפים לסירוגין.

במהלך חפירת החומה מהתקופה הביזנטית הסתבר כי במדרגת הסלע שעליה היא נבנתה יש שרידי קו ביצור נוסף ברוחב 3.00 מ' ובגובה מקסימאלי של 0.80 מ'. הביצור תחום על ידי שני קירות בולדרים גדולים וביניהם מילוי אבנים בגדלים שונים, שהיוו מסד לקיר שהתנשא מעליהם (איור 9). הפן הדרומי של הקיר מתייחס לקו מחצבה אנכי הנוחת כ-3.00 מ' לדרום (כלפי המדרון) והפן הצפוני (הפונה אל פנים העיר) מתייחס גם הוא לקו חצוב בסלע, שחלקו המערבי מטויח. במבט ראשון נראה כי המגדל הקדום ושרידי הביצור הם חלק מ'החומה הראשונה' של ימי הבית השני. חיזוק לאפשרות כי הם בני אותה תקופה הוא קו החצובה המייצג את הפן המערבי של המגדל, החודר אל תוואי הביצור ומשתלב בו.

של התיאור, וזו אכן המסורת ששמע בירושלים" (צפריר 1999: 289).

יוהאנס מלאס, אף הוא בן המאה השישית, מתאר בפרוט רב את מעשיה של אודוקיה בירושלים: "היא באה מקונסטנטינופול כדי להתפלל, ובנתה הרבה בירושלים וגם חידשה את חומות ירושלים, באומרה: על אודותיי דיבר דוד באומרו: "היטיבה ברצונך את ציון תבנה חומות ירושלים", ונשארה שם, ולאחר שבנתה לעצמה קבר מלכותי נפטרה ונקברה בירושלים" (ג'פרי ואחרים 1986). הבסיס לתיאורו נובע מתרגום הפסוק בתהילים נא בתרגום השבעים ליוונית. המילה "רצונך" מתורגמת כשמה של הקיסרית ולכן היא הסיקה מכך כי הפניה מכוונת ישירות אליה והיא נועדה לבנות את חומות ירושלים. בכרוניקון פסחאלה מופיע אותו תיאור בנוסח כמעט זהה (דינדורף 1832: 444).

תיאור החומה מהתקופה הביזנטית

כפי שצוין לעיל נבנה המגדל הבולט מהחומה כחלל רבוע, שמולא בעת בנייתו באבנים ועפר. על מנת לתארך את זמן בניית המגדל חפרנו את מילוי האבנים שבו עד לבסיס קירותיו. בתוך המילוי (L.2005, L.2008), עד לעומק של 2.80 מ' מפני השטח, מצאנו שברי חרסים מימי הבית השני והתקופה הביזנטית וכן עשרים וששה מטבעות. לאחר ניקוי המטבעות במעבדות רשות העתיקות תוארכו עשרים ושלושה מהם לתקופה החשמונאית ולתקופה הרומית הקדומה (ימי הבית השני) ורק שלושה מהם תוארכו לתקופה הביזנטית הקדומה. מניתוח תאריכי המטבעות עולה כי בוני החומה הביזנטית אספו חומר מילוי, שהיה במדרון הדרומי של 'העיר העליונה' מתקופת הבית השני, ואיתו מילאו את בסיס המגדל. שלושת המטבעות המאוחרים ביותר, אשר התאריך של המאוחר בהם יאפשר לקבוע את זמן בניית החומה, וזהו ותוארכו כדלהלן: המטבע הראשון (סל 20010) תוארך בין השנים 395-455 לספירה, המטבע השני (סל 20034) תוארך בין השנים 408-423 לספירה והמטבע השלישי (סל 20060) תוארך בין השנים 450-550 לספירה.³ טווח השנים בהם הוטבעו המטבעות מאפשר לאשש את המתואר במקורות היסטוריים כי החומה הוקמה בחציה הראשון של המאה החמישית, ככל הנראה על ידי הקיסרית אוודוקיה.

החומה מהתקופה החשמונאית

תיאור הממצא

פינתו הדרום-מערבית של מגדל קדום, שנותר לגובה מקסימאלי של 3.30 מ', עומדת מדרום לחומת העיר הביזנטית (איור 7). אורך הפן המערבי הוא כ-6.50 מ' מהם כארבעה מ' בנויים היטב ועוד 2.50 מ', בחלקו הצפוני, בהם נותרו רק חציבות. מהפן הדרומי של המגדל חשפנו כארבעה מ', אולם הוא ממשיך אל מתחת לשביל הסמוך ולבית הקברות הקתולי. בצמוד לצידו החיצוני של המגדל, לכל גובה השתמרות הקיר, מצאנו את שרידי תעלת הבדיקה של בליס ודיקי, שקרסה פנימה במהלך המאה האחרונה.

בוני המגדל השתמשו באבני גזית, שנחצבו בסמוך, כפי שמעידות תעלות הניתוק במחצבה שנתגלתה בצמוד לבסיסו. יסוד המגדל מושתת על סלע-האם, שסותת ופולס למשעי, ועליו הונחה

3. המטבעות נוקו על ידי י' קופרשמידט וזוהו על ידי ד' צ' אריאל, ראש ענף מטבעות ברשות העתיקות.

אולם כאשר משווים את צורת הבנייה של המגדל הקדום, בו הגיעו בוניו עד לסלע, פילסו אותו היטב ולאחר מכן בנו בבניה יבשה את המגדל, לצורת בניית החומה, אין זה מסתבר כי שניהם נבנו באותה תקופה. יסודות החומה הונחו ישירות על גבי הסלע ללא כל סיתות ופילוס, ובקטע המזרחי שלו אף נותרו כיסי סלע טבעיים עם אדמת טרה-רוסה אדומה. שיטת הבנייה כה שונה מהמוכר לנו ממקומות נוספים בתוואי החומה הראשונה, בה הגיעו תמיד עד סלע האם, פילסו אותו ועליו החלו את בניית החומה, שניתן להציע כי מדובר בבניה מתקופה קדומה יותר. צורת הנחת בסיס החומה והשימוש באבני ענק לתיחומה מתאימה לבנייה המוכרת ממקומות נוספים בירושלים בהם הם תוארכו לתקופת הברזל II. בריבוע בדיקה בגודל 1.5X1.5 מ', שחפרנו במילוי במרכז החומה, ניסינו לתארך את בניית הביצור. לדאבונו לא נמצא בעת החפירה, וגם לא בסינון הרטוב שבצענו לאחר מכן, כל חומר מתארך (חרסים, זכוכית, מטבעות).

נכון לשלב זה אין בידינו מספיק נתונים לקבוע האם אלו שרידי חומת חזקיהו, שהקיפה את הגבעה המערבית בשלהי תקופת הברזל ב, או שמדובר ב'חומה הראשונה' המתוארכת לימי בית חשמונאי. יתכן וראשית הביצור היא בתקופת הברזל ועל בסיסו נבנתה החומה בימי הבית השני כמו שכותב ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו בתארו את חומות ירושלים (ראו להלן).

המקורות ההיסטוריים

מפעל הבניה החשוב ביותר בירושלים של תקופת החשמונאים היה הקמתה של החומה, שיוסף בן מתתיהו מכנה 'החומה הישנה' בתארו את חומות ירושלים: "החומה הישנה ביותר שבין שלוש החומות הייתה בלתי ניתנת להיכבש, הן מחמת העמקים שסובבוה מכל צד והן מחמת ההר שעליו הייתה בנויה. אבל מלבד יתרון מיקומה הייתה גם בנויה בחוסן, שכן דוד ושלמה והמלכים המולכים אחריהם היו עוסקים בעבודה בשמחה" (מלחמת היהודים, ה ד ב).

יתכן כי יוסף הפריז בשייכו את הביצור למלכים קדומים אלה, אך כנראה הוא שאב את ידיעותיו ממסורת קדומה שידעה על קיומה של חומת מגן מתקופת בית ראשון בעיר העליונה. יתכן והוא ראה שרידים אלה בימיו, כיוון שבוני החומה החשמונאים ביססו חלק מביצוריהם עליה.

בספר מקבים מתוארים מספר שלבים בבניית החומה ולכן נראה כי בנייתה נמשכה תקופה ארוכה. השליט הראשון שהחל לבנותה היה יונתן: "וישב יונתן בירושלים... ויחל לבנות ולחדש את העיר ויאמר לעושי המלאכה לבנות החומות" (מקבים א י). מלאכתו נשלמה בידי שמעון אחיו: "וימחר לכלות את חומות ירושלים ויבצרה מסביב" (מקבים א יג) ויתכן שגם יוחנן הורקנוס, בנו של שמעון, בנה חלק מהחומה ועליו נאמר "ויתר דברי יוחנן ומלחמותיו וגבורותיו אשר עשה ובניין החומות אשר בנה ומעשיו, הנה הם כתובים על ספר דברי ימי כהונתו הגדולה, למן אשר היה כהן גדול אחרי אביו" (מקבים א טז כג-כד). אמנם פסוקים אלה דומים לתבנית שגרתית החוזרת על עצמה בתנ"ך לגבי מושלים נוספים, אך יתכן וכאן ניתן לקשור אותם להמשך מפעל בניית החומות אחרי אביו.

שרידי החומה הראשונה בירושלים

תוואי 'החומה הראשונה' שהגנה על הגבעה הדרומית-מערבית מוכר כמעט לכל אורכו והוא מתאים לתיאור יוסף בן מתתיהו בספרו 'מלחמת היהודים' (גבע תשמ"ה: 21-39). חומה זו היא

איור 9. שרידי הביצור הקדום- מבט מערבה, מימין החומה הביזנטית

סיכום

החפירה המודרנית של קווי הביצור מתקופת הבית השני ומהתקופה הביזנטית אפשרה לנו להציע תיארוכים מדויקים יותר מאלה המוכרים לנו עד עתה. הממצא הנומיסמטי והמשך עיבוד החומר הקראמי יאפשרו לקשור ביתר שאת בין המקורות ההיסטוריים המצביעים על אוודוקיה כבונת החומה מהתקופה הביזנטית לבין הממצא בשטח.

מחפירות שנערכו במקומות שונים בעיר עולה כי ה'חומה הראשונה' נבנתה החל מאמצע המאה השנייה לפנה"ס, ע"י ראשוני השליטים מבית חשמונאי בעיקר על תוואי החומה שנבנתה במקורה בסוף תקופת הבית הראשון. המאפיין המרכזי לתקופת הבנייה העיקרית של החומה הוא סגנון הבנייה בנדבכי ראשים ופתינים ואבני הגזית בעלות הסיתות הבולט במרכזן, שמצאנו בחפירתנו. ההפרעה המאוחרת שיצרה מנהרת בליס ודיקי מנעה את זיהוי תעלות היסוד של המגדל ואת תיארוך הרצפה הניגשת למגדל מבחוץ. המשך העבודות בחלקו הפנימי של המגדל הקדום יאפשר לנו, אולי, לתארך בצורה טובה יותר את השלב המדויק של בנייתו.

למעשה העדות המרשימה ביותר לביצורים מימי החשמונאים בארץ והיא מהווה עדות למאמציהם הכבירים לביצור בירתם.

קטעים מהתוואי הצפוני שלה נחשפו בשטח W בחפירות הרובע היהודי, בידי אביגד, שהראה כי 'החומה הראשונה', שהוקמה מחדש בידי שליטי בית חשמונאי, שולבה בביצורי העיר מסוף ימי בית ראשון (גבע ואביגד 2000: 131-197).

בחצר המצודה נחשפה עוד בשנות השלושים, בידי ג'ונס, הפינה הצפונית-מערבית של החומה הראשונה מימי הבית השני (ג'ונס 1950: 121-152) ולאחר איחוד העיר ב 1967 נחשפו גם פניה החיצוניים של פינת החומה ומגדליה והחפירות אף העמיקו לשכבות הישוב שנבנו מצידה הפנימי של החומה (גבע 1983).

מהממצא עולה כי המקום בוצר לראשונה בראשית ימי בית חשמונאי, אז נבנתה החומה מאבנים רבועות מסותתות. לאחר מכן צורפו לחומה מגדלים בבנייה האופיינית לתקופה החשמונאית: שורות של אבני גזית, עם זיז בולט גס במרכזם, המונחות בנדבכי ראשים ופתינים. הביצור בפניה זו של החומה הראשונה עבר שיפוצים תכופים ובימי הורדוס אף הוקמו שלושת המגדלים האיתנים פצאל, היפיקוס ומרים, שפרטי בנייתם תוארו על ידי יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ה ד ג-ד). שלושת המגדלים שולבו בקו החומה החשמונאית הקדומה כדי לחזק את הגנתו של קטע זה הנחות מבחינה טופוגרפית וכדי להגן על ארמונו של הורדוס שנבנה מדרום להם. מדרום למצודה, תחת בניין הקישלה העות'מאני, חשף ראם בשנת 2001 מספר קווי ביצורים, ובהם קו 'החומה הראשונה' מהתקופה החשמונאית ועיבוי מהתקופה ההרודיאנית (גבע 2008: 1816-1817).

לאורך החומה המערבית של ירושלים חשף ברושי בשנות השבעים קטע ארוך בקו 'החומה הראשונה' בו הוא זיהה ארבעה מגדלים וקטעי חומה המקשרים ביניהם (ברושי תשל"ו: 75-78). גרם מדרגות רחב, התחום בין שני קירות מקבילים, שזוהה לאחרונה ע"י גיבסון כ'שער האיסיים' (גיבסון 2007) שימש ככל הנראה כשער כניסה חיצוני לארמונו של הורדוס.

מכאן נמשכת החומה דרומה ומקיפה את הר ציון, מעל חלקו העמוק של גיא בן הינום, כעדות קטעים ארוכים, שנחשפו בסוף המאה התשע עשרה על-ידי בליס ודיקי וכמתואר במאמר זה. בחפירה, שנערכה בשנות השמונים של המאה העשרים, בפניה הדרומית-מערבית של החומה בהר ציון זוהה שלב קדום של שער עיר מימי בית שני (פיקסנר חן ומרגלית 1989) וכן שרידי חומה אותה הם תארכו לסוף תקופת הברזל (חן, מרגלית ופיקסנר תשנ"ג). השער נחשף בעבר בחפירת בליס ודיקי וזוהה על ידם כשער האיסיים הנזכר בתיאור מהלך החומה הראשונה בספרו של יוסף בן מתתיהו.

מציאת שרידי ביצור מסוף ימי הבית הראשון על המורדות הדרומיים של הר ציון מחזקת את האפשרות, שהועלתה לעיל, כי 'החומה הראשונה' אכן עשתה שימוש נרחב בשרידי החומה מתקופת הברזל.

ג'פריס ואחרים 1986

E. Jeffreys et al., (English translation), The Chronicle of John Malalas., Melbourne.

דינדורף 1832

H. Dindorf (ed.), Chronicon Paschale, (CSHB), Bonn, pp. 444

המילטון 1935

R.W. Hamilton, "Note on Excavations at Bishop Gobat School 1933", PEFQSt, pp. 141-143.

וורן 1884

Ch. Warren & C. R. Conder, The Survey of Western Palestine, Jerusalem. pp.226- 231.

וקסלר- בדולח 2003

ש' וקסלר-בדולח. ביצורי ירושלים בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית, עד לראשית התקופה המוסלמית, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

וקסלר-בדולח 2006-2007

S. Weksler- bdolah, "The Fortifications of Jerusalem in the Byzantine Period", ARAM 18-19, pp.85-112.

חן מרגלית ופיקסנר תשנ"ג

ד' חן, ש' מרגלית וב' פיקסנר, "שרידי ביצורים משלהי בית ראשון מתחת ל"שער האיסיים" בהר ציון", קדמוניות 101-102, עמ' 33-37.

לימור 1998

א' לימור, מסעות ארץ הקודש - עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, ירושלים, עמ' 159.

מזר 2007

E. Mazar, "The Ophel Wall in Jerusalem in the Byzantine Period" In: E. Mazar (ed.), The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1969-1978 Directed by Benjamin Mazar, Final Report, Vol. 3, The Byzantine Period, (Qedem 46), pp.181-201.

פיקסנר 1989

B. Pixner, "The History of the "Essene Gate" Area", ZDPV 105, pp. 96-104.

ביבליוגרפיה

בליס ודיקי 1898

F. J. Bliss and A.C. Dickie, Excavations at Jerusalem, 1894-1897, London.

ברושי תשל"ו

מ' ברושי, "חפירות חדשות לאורך חומות ירושלים", קדמוניות 34-35, עמ' 34-35.

גבע 1983

H. Geva, "Excavations in the Citadel of Jerusalem, 1979-1980 Preliminary Report", IEJ 33, pp. 55-71.

גבע תשמ"ה

ה' גבע, "החומה הראשונה של ירושלים מתקופת בית שני- ניתוח ארכיטקטוני-כרונולוגי" ארץ ישראל יח, עמ' 21-39.

גבע ואביגד 2000

H. Geva and N. Avigad, "Area W -Stratigraphy and Architecture" In: H. Geva (ed), Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem. Vol. 1, pp. 131-197, Jerusalem.

גבע 2008

H. Geva, "The Kishleh Building", In: E. Stern (ed.), The New Encyclopedia of Archeological Excavations in the Holy Land, Vol. 5, pp. 1816-1817.

ג'ונס 1950

C. N. Johns, "The Citadel, Jerusalem, A Summary of Work since 1934" , QDAP 14, pp. 121-152.

גיבסון 2007

S. Gibson, "Suggested Identifications for "Bethso" and the "Gate of the Essenes" in the light of Magen Broshi's excavations on Mount Zion", In: J. Patrich & D. Amit (ed.), New Studies in the Archeology of Jerusalem and its Region, Jerusalem, pp. *25-*33.

גייר 1965

P. Geyer, (ed) Antonini Placentini itinerarium, Itineraria et alia geographica, (CCSL 175), Turnhout. pp. 127-153.

פיקסנר חן ומרגלית 1989

B. Pixner, D. Chen and S. Margalit, "Mount Zion- The "Gate of the Essenes" Re excavated", ZDPV 105, pp. 85-95.

צפריר 1975

י' צפריר, ציון- הגבעה הדרומית מערבית ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזנטית, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, עמ' 205-220.

צפריר 1999

י' צפריר, "הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופה הביזנטית", בתוך: י' צפריר וש' ספראי, (עורכים), ספר ירושלים- התקופה הרומית והביזנטית 70-638, ירושלים, עמ' 285-295.

קונדר 1875

R. Conder, "The Rock Scarp of Zion", PEFQSt 1875, pp. 7-10.

קניון 1974

K. M. Kenyon, Digging up Jerusalem, London, pp. 268-270, Fig. 6.

מקורות האיורים:

- איור 1 - מתוך: Bliss & Dickie 1898
- איור 2 - צילום: Skyview
- איור 3, 4 - צילום: צילה שגיב (רשות העתיקות)
- איור 5 - משלחת חפירות הר ציון
- איור 6א - מתוך: Bliss & Dickie 1898
- איור 6ב - צילום: צילה שגיב (רשות העתיקות)
- איור 6ג - מתוך: Bliss & Dickie 1898
- איור 6ד-9 - צילום: צילה שגיב (רשות העתיקות)